

درنگی در ذکر «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» در تعقیب نمازها و کلیاتی در باب تعقیبات نماز

جمال الدین حیدری فطرت*

چکیده

تعقیبات نماز، دعاها و ذکرهایی است که در بدرقه نمازهای یومیه ادا می‌شود. یکی از این تعقیبات که در حال حاضر، مورد اهتمام مؤمنان نمازگزار است، سه مرتبه صلوات پس از قرائت آیه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» است. هدف از این پژوهش بررسی مستندات و چگونگی ادای صحیح آن از منظر معصومان علیهم‌السلام است. از این رو، پس از تبیین جایگاه تعقیبات نماز در منظومه معارفی اهل بیت علیهم‌السلام، سیر تعقیبات‌نگاری و اثبات توقیفی بودن ادعیه مأثور، بحث از مستندات روایی آن پیش کشیده شده است. دو روایت با دو سند متفاوت از امام صادق و امام کاظم علیهم‌السلام بر استحباب مؤکد آن دلالت دارد ولی آن را مخصوص تعقیب نماز صبح و نماز مغرب دانسته است. قرائت این آیه توسط نمازگزار و یک مرتبه صلوات، مورد تأکید امامان معصوم علیهم‌السلام است. ذکر این تعقیب پیش از برهم خوردن حالت نماز نیز از دیگر تأکیدات در دو روایت مورد اشاره است.

واژگان کلیدی:

تعقیبات نماز، إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ، ادعیه مأثور، توقیفی بودن.

* دانش‌آموخته مدرسه علمیه شهیدین (ره) - ورودی سال ۱۳۷۴ و مدرّس مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه علمیه قم.

پیش درآمد

سالیانی است که در مساجد کشور، مرسوم است که پس از ادای نمازهای جماعت روزانه (از صبح تا عشا) و پس از سلام نماز و یا ادای تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام، شخصی به قرائت آیه ۵۶ سوره احزاب «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» مبادرت می‌ورزد و مأمومان پس از شنیدن این آیه، سه مرتبه بر پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت آن حضرت علیهم السلام صلوات می‌فرستند. در سال‌های اخیر نیز پیش از قرائت آیه، استعاذه (گفتن اعوذ بالله من الشیطان الرجیم) و پس از صلوات، «وَعَجَّلْ فَرَجَهُمْ» متعارف شده است. گفتنی است که این سیره به نماز جماعت اختصاص یافته است.

آنچه که این نوشتار در پی آن است، بررسی مستندات مطلب پیش است تا مشخص شود که آیا قرائت آیه فوق در تعقیب نمازها و صلوات پس از آن، از سوی پیشوایان دین علیهم السلام وارد شده و آیا آنچه که بدان سفارش شده‌ایم، دقیقاً همانی است که به اجرا درمی‌آید، یا این که این سیره دچار تغییرات شده و نیازمند اصلاح است؟ چه این که تبیین صحیح و ترویج معارف اهل بیت علیهم السلام، رسالتی است والا که مأموران بدان هستیم.

«تبیین جایگاه تعقیبات نماز» و «توقیفی بودن ادعیه و اذکار» دو مطلبی است که به عنوان مقدمه بحث، به آن می‌پردازیم. پس از آن است که بررسی این مطلب را در چهار محور به انجام می‌رسانیم:

مقدمه اول: جایگاه تعقیبات نماز در منظومه معارفی اهل بیت علیهم السلام

«تعقیبات نماز» دعاها، ذکرها و گاه آیاتی از قرآن است که پس از نمازهای واجب

درنگی در ذکر «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» در تعقیب نمازها | ۱۳۱

روزانه (یومیّه) و گاه مستحبّ^۲، ادا می‌شود. به دیگر بیان، تعقیب نماز را می‌توان بدرقه نماز با دعا و ذکر دانست. اهمیت تعقیبات نماز به اندازه‌ای است که برخی علما، دو آیه کریمه:

«وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَ
أَدْبَارَ السُّجُودِ»^۳

و

«فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْغَبْ»^۴ ۵

۲. تعقیبات، اختصاص به نمازهای واجب ندارد؛ چه این‌که دعاهایی از سوی ائمه علیهم‌السلام، پس از نمازهای قضای حاجات خاص، وارد شده است. مانند: «عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ الْحَدَّاءِ قَالَ: كُنْتُ مَعَ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَضَلَّ بَعِيرِي. فَقَالَ: صَلِّ رَكَعَتَيْنِ ثُمَّ قُلْ كَمَا أَقُولُ: اللَّهُمَّ رَادَّ الضَّالَّةِ هَادِيًا مِنْ الضَّالَّةِ رُدَّ عَلَيَّ ضَالَّتِي.» (احمد بن محمد برقی، المحاسن: ج ۲، ص ۳۶۳). همچنین است: «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي ذُو عِيَالٍ وَعَلَيَّ دَيْنٌ... فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص يَا عَبْدَ اللَّهِ تَوَضَّأْ. ثُمَّ صَلِّ رَكَعَتَيْنِ تَتِمُّ الرُّكُوعُ وَالسُّجُودُ ثُمَّ قُلْ: يَا مَاجِدٌ يَا وَاحِدٌ...» (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۵۲). جهت مشاهده روایات بیشتر در این باب، رک: محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲ ص ۵۶۵ و ج ۳ ص ۳۲۸ - ۴۷۳ - ۴۷۴ - ۴۷۵. از این روست که علامه مجلسی در باب «فضل التعقیب و شرائطه»، تعقیب را ویژه نماز واجب ندانسته و می‌گوید: «و هل يعتبر فی الصلاة كونها واجبة أو يحصل حقيقة التعقیب بعد النافلة أيضا؟ إطلاقاً روایة ابن صبیح و غيرها یقتضی العموم، و التصریح بالفرائض فی بعض الروایات لا یقتضی تخصیصها بها، و الله أعلم.» (محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۳۱۶)

۳. ق: ۳۹ و ۴۰

۴. انشراح: ۷ و ۸

۵. روایت امام صادق علیه‌السلام مؤید آن است: «عَنْ مَسْعُودَةَ بِنِ صَدَقَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: كَانَ أَبِي يَقُولُ فِي قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَىٰ فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْغَبْ فَإِذَا قَضَيْتَ الصَّلَاةَ بَعْدَ أَنْ تُسَلِّمَ وَ أَنْتَ جَالِسٌ فَانصَبْ فِي الدُّعَاءِ مِنْ أَمْرِ الْآخِرَةِ وَ الدُّنْيَا فَإِذَا فَرَغْتَ مِنَ الدُّعَاءِ فَارْغَبْ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ يَتَقَبَّلَهَا مِنْكَ.» (عبد الله بن جعفر حمیری، قرب الإسناد، ص ۷)

را در اشاره به آن دانسته‌اند^۶ و در روایات، فضیلت آن از نمازهای نافله (نمازهای مستحب پس از نماز واجب) بیشتر اعلام شده است.^۷

گونه‌های تشویق به تعقیبات:

تحریر و تشویق به انجام تعقیبات نماز از سوی معصومان علیهم‌السلام، گاه با امر و سفارش به اصل انجام آن است. مانند روایت امام صادق علیه‌السلام که فرمود:

«خداوند والا نمازهای پنجگانه را در گرمی‌ترین وقت‌ها بر شما واجب گرداند.

پس بر شما باد به دعا پس از هر نماز.»^۸

و یا چون فرمایش نبی مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، در قالب نهی از ترک تعقیبات پس از نماز صادر شده است:

«هنگامی که نماز بنده‌ای تمام می‌شود ولی حاجتش را از خداوند نمی‌خواهد،

خداوند والا به فرشتگانش می‌فرماید: به بنده‌ام بنگرید که فریضه‌ام را به جا

آورد ولی حاجتش را از من نخواست. گو اینکه از من بی‌نیاز است. پس

نمازش را به صورتش بزنید.»^۹

۶. محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۱۳

۷. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ: الدُّعَاءُ بَعْدَ الْفَرِيضَةِ أَفْضَلُ مِنَ الصَّلَاةِ تَفَلًُّا.» (نعمان بن محمد مغربی، دعائم الإسلام، ج ۱، ص ۱۶۶)

۸. شیخ صدوق، الخصال، ج ۱، ص ۲۷۸: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ عَلَيْكُمْ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسَ فِي أَفْضَلِ السَّاعَاتِ فَعَلَيْكُمْ بِالدُّعَاءِ فِي أَدْبَارِ الصَّلَوَاتِ.»

۹. محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۳۲۵ (به نقل از کتاب اختیار ابن‌الباقی): «إِذَا فَرَغَ الْعَبْدُ مِنَ الصَّلَاةِ وَ لَمْ يَسْأَلِ اللَّهَ تَعَالَى حَاجَتَهُ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى لِمَلَائِكَتِهِ انظُرُوا إِلَى عَبْدِي فَقَدْ أَدَّى فَرِيضَتِي وَ لَمْ يَسْأَلْ حَاجَتَهُ مَنَى كَأَنَّهُ قَدْ اسْتَعْنَى عَنِّي، خُذُوا صَلَاتَهُ فَاضْرِبُوا بِهَا وَجْهَهُ.» آن حضرت در جای دیگر می‌فرماید: «إِذَا صَلَّى الْعَبْدُ وَ لَمْ يَسْأَلِ اللَّهَ تَعَالَى الْجَنَّةَ وَ لَمْ يَسْتَعِذْهُ مِنَ النَّارِ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ أَغْفَلُ الْعَظِيمَتَيْنِ الْجَنَّةَ وَ النَّارَ.» (محمد بن محمد بن اشعث، الجعفریات، ص ۴۲)

و یا با بیان فواید، آثار و برکات مادی و معنوی متعدد آن همراه است (که در پی خواهد آمد).

گرچه هر دعا و ذکر را می‌توان پس از نماز به جای آورد، ولی بهترین و مؤثرترین دعاها و اذکار، همان‌هایی است که از سوی پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام برای ما نقل گردیده و بدان سفارش شده‌ایم. فرمایشات معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَام در این باب، گاه درباره تعقیبات ویژه نمازی خاص است، مانند دعاها و اذکاری که پس از نماز صبح وارد شده، و گاه اختصاص به نمازی خاص ندارد و می‌توان آن را پس از هر نمازی به‌جا آورد. به این دسته، «تعقیبات مشترک» گفته می‌شود.^{۱۰} در راستای تبیین جایگاه والای تعقیبات نماز در منظومه معارفی دین، مناسب است که به نکات ذیل توجه شود:

اول: تعقیبات فراوانی از سوی حضرات معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام برای نمازهای روزانه به صورت مشترک و اختصاصی، وارد شده است. از این رو در صورتی که فرصت و حال معنوی مان اجازه نمی‌دهد، می‌توان بر اساس علاقه، سلیقه و در اولویت دوم قرار دادن برخی تعقیبات تکراری، به‌گزینش و ادای آن‌ها پرداخت. به بیان دیگر، کثرت

۱۰. با بررسی ادعیه ایام ویژه سال، همچون ماه مبارک رمضان، خواهیم دید که تعقیبات مشترک و مختص نمازهای یومیه، خود به دو بخش قابل تقسیم‌اند: تعقیبات مشترک یا مختص «تمام سال» و تعقیبات مشترک یا مختص «ایام خاص» چون ماه مبارک رمضان. دعای «اللَّهُمَّ ادْخِلْ عَلَيَّ أَهْلَ الْقُبُورِ السُّرُورِ» از تعقیبات مشترک ماه مبارک است که پس از هر نماز واجب یومیه در آن ماه وارد شده است. «رَوَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ دَعَا بِهَذَا الدُّعَاءِ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ بَعْدَ الْمَكْتُوبَةِ عَفَرَ اللَّهُ لَهُ ذُنُوبَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ هُوَ اللَّهُمَّ ادْخِلْ عَلَيَّ...» (ابراهیم بن علی کفعمی، *البلد الامین و الدرع الحصین*، ص ۲۲۲). همچنین دعای «اللَّهُمَّ بَكَ وَ مِنْكَ أَطْلُبُ حَاجَتِي» داعی است که به عنوان تعقیب نماز مغرب در ماه رمضان سفارش به خواندنش شده است. «عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ ادْعُ لِلْحَيِّ فِي لَيْلِي شَهْرِ رَمَضَانَ بَعْدَ الْمَغْرِبِ: اللَّهُمَّ بَكَ وَ مِنْكَ أَطْلُبُ حَاجَتِي...» (سیدعلی بن موسی بن طاووس، *اقبال الاعمال*، ج ۱، ص ۲۴)

ادعیه و اذکار، نباید مانع از ورودمان به این وادی پُر خیر و برکت گردد. توزیع تعقیبات مشترک در بین نمازهای روزانه، راهکار دیگری است جهت به جای آوردن حداکثری ادعیه پس از نماز.

دوم: تعقیبات نماز، به ادعیه وارد شده با عنوان «تعقیب» اختصاص ندارد و می توان قرآن، ادعیه دیگر و یا حتی زیارات را پس از نمازها قرائت کرد. همچنین برخی ادعیه را که برای اوقات خاصی از روز (مثلا صبح یا زوال) وارد شده و اختصاص به زمان پس از نماز ندارد، می توان به عنوان تعقیبات به جای آورد.^{۱۱}

سوم: تعقیب نماز، در حقیقت، یک برنامه روزانه برای انسانهای مؤمن است و بنایش بر القای دائمی برخی مفاهیم مهم و پرکاربرد است. از این رو لازم است که با توجه کامل به معانی و معارف آن ادا شود. مثلا این که هر روز صبح و هنگام شروع تلاش جهت کسب روزی، با قرائت تعقیب ویژه نماز صبح (دعای حَسْبِيَ الرَّبُّ مِنْ الْمَرْبُوبِينَ)، با خود تکرار می نمایم که همه چیز در کَنَفِ قدرت الهی است و تمام موجودات، پرورده، مخلوق و روزی خور اویند، تکرار روزانه آن سبب می گردد تا آدمی با توکل بر خداوند متعال، برای رویارویی با مشکلات دنیوی، قوی و مستحکم شود. یا این که در تعقیب نماز عشا و پس از پایان تلاش روزانه جهت کسب روزی، با خداوند منان مناجات می نمایم که: «گرچه مکان به مکان در پی روزی ام بودم، ولی اعتقاد دارم که روزی مخلوقات در دستان توست و تویی که با لطف و رحمت خود

۱۱ . به عنوان مثال، صلوات معروف شعبانیه، هنگام زوال (ظهر) وارد شده است. سیدبن طاووس هنگام ذکر این دعا، چنین می نویسد: «وَمِنَ الدُّعَاءِ كُلِّ يَوْمٍ مِنْ شَعْبَانَ عِنْدَ الزَّوَالِ مَا رُوِيَ... كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ ع يَدْعُو عِنْدَ كُلِّ زَوَالٍ مِنْ أَيَّامِ شَعْبَانَ.. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ شَجَرَةَ النَّبُوَّةِ...» (سیدعلی بن موسی بن طاووس، *إقبال الأعمال*، ج ۲، ص ۶۸۷) ولی مرسوم علما آن است که پس از نماز ظهر به جا آورده می شود.

آن را در میان بندگانت تقسیم می‌کنی»^{۱۲}، تکرار همیشگی این معارف، غیر از آن‌که ایمانی راستین را به ارمغان خواهد آورد، انسان را در برابر مشکلات، به‌ویژه مشکلات اقتصادی پرتاقت و بصیر می‌نماید. پُر واضح است که این مهمات، جز با توجه به مفاهیم دعا و تأمل در آن، به‌دست نمی‌آید و صرف قرائت آن بدون توجه به مفاهیم بلندش، ثمرات بسیار کمتری به دنبال خواهد داشت.^{۱۳}

اطلاع از فضائل و کارکردهای تعقیبات نماز، می‌تواند در ایجاد انگیزه جهت ادا و مداومت بر آن تأثیرگذار باشد. از این رو، با بهره‌گیری از روایات^{۱۴}، جایگاهی را که

۱۲. ترجمه‌ای آزاد از این فراز: «لَا أَدْرِي أَوْ فِي سَهْلٍ هُوَ أَمْ فِي جَبَلٍ... وَ قَدْ عَلِمْتُ أَنَّ عِلْمَهُ عِنْدَكَ وَ أَسْبَابَهُ بِيَدِكَ وَ أَنْتَ الَّذِي تَقْسِمُهُ بِطُفِكَ وَ تُسَبِّهُ بِرَحْمَتِكَ» (محمد بن حسن طوسی، مصباح المتعجل، ج ۱، ص ۱۰۹)

۱۳. از این روست که می‌توان «ترویج تعقیبات نماز» و «تبیین معارف نهفته در آن» را یکی از رسالت‌ها و وظایف مبلغان حوزه علمیه برشمرد. ارائه شرحی مختصر نسبت به فزاهایی از تعقیبات نماز، در سخنرانی‌های رسمی سخنوران و حتی سخنان کوتاه در بین هر نماز جماعت توسط امامان جماعت، می‌تواند تا حدودی مردم را با این وادی پرخیر و برکت آشنا سازد.

۱۴. جهت دستیابی به تعقیبات نمازها و معارف اهل بیت علیهم‌السلام در این زمینه، می‌توان به‌وسیله جستجوی کلیدواژه‌هایی چون موارد ذیل در نرم‌افزارهای حدیثی، مانند جامع الاحادیث، به این مقصود رسید:

«التعقیب»، «عقب الی»، «معقبات»، «عقب/ عقبی کل فریضة/ صلاة/ فرائضکم»، «دبر المكتوبة/ الفریضة»، «دبر کل صلاة»، «قبل ان یتنی رجلیه»، «أن لا یتنوا ارجلهم من صلاة فریضة»، «اذا سلمت»، «اذا فرغت/ فرغ من الصلاة/ صلاة الفریضة/ صلاتک»، «من قال بعد صلاة الفجر/ الصبح/ الظهر/ المغرب/ العشاء»، «من قرأ بعد کل فریضة»، «من جلس فی مصلأه» و «اذا انصرف من صلاته/ الصلاة». همچنین می‌توان با مراجعه به فهرست مطالب جوامع حدیثی و کتب ادعیه و یافتن «باب التعقیب»، روایات این باب را مطالعه و ادعیه و اذکار مورد علاقه را برداشت نمود. گفتنی است تلاش مخلصانه و ارزشمندی که محدث قمی رحمته‌الله در کتاب *مفاتیح الجنان* در

اهل بیت علیهم السلام برای تعقیبات نماز ترسیم کرده و برکاتی را که برای آن برشمرده‌اند^{۱۵}، بیان می‌نماییم:

الف. آموزش گناهان و بالا رفتن درجات معنوی

پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

«هر کس که پس از ادای نماز، همانجا بنشیند، برنخیزد و مشغول ذکر خدا شود، خداوند والا فرشته‌ای را بروی می‌گمارد و به آن بنده می‌فرماید: شرافتت افزون باد، تا زمانی که به تعقیبات نماز مشغول هستی، حسنات برای تو نوشته می‌شود و گناهانت پاک می‌گردد و درجاتی برای تو افزون می‌گردد.»^{۱۶}

ب. استجاب دعا و برآورده شدن حاجات

همچنین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

«خداوند والا می‌فرماید: ای فرزند آدم، صبحگاه و عصرگاه، ساعتی به یاد من

جمع‌آوری تعقیبات نماز به انجام رساننده، کار را تا حدود زیادی آسان نموده و مراجعات اینچنینی را برای عده بسیاری برطرف نموده است.

۱۵. ناگفته نماند آثار و برکاتی که در صدد بیان آن هستیم، مربوط به اصل تعقیبات است و گرنه، آثار و برکات اختصاصی هر کدام از تعقیبات، که ائمه علیهم السلام به بیان آن مبادرت ورزیده‌اند، بسیار بیش از این است و این نوشتار در پی پرداختن به آن نیست.

۱۶. نعمان بن محمد مغربی، *دعائم الاسلام*، ص ۱۶۵: «مَنْ جَلَسَ فِي مُصَلَّاهُ ثَابِتًا [ثَانِيًا] رَجُلُهُ يَذْكُرُ اللَّهَ، وَكَلَّ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ مَلَكًا فَقَالَ لَهُ: اَزِدَّ شَرَفًا، تُكْتَبُ لَكَ الْحَسَنَاتُ وَ تُمَحَى عَنْكَ السَّيِّئَاتُ وَ تُبْنَى لَكَ الدَّرَجَاتُ، حَتَّى تَنْصَرِفَ.»

پپرداز تا آنچه را که برایت مهم است، اجابت کنم.»^{۱۷}

حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام فرموده است:

«شنیدم که رسول خدا می فرمود: هر کس که برای خداوند، نماز واجبی را ادا

نماید، خداوند یک دعای مستجاب پس از آن برایش قرار داده است.»^{۱۸}

همچنین امام صادق علیه السلام می فرماید:

«دعا در چهار موقع مستجاب می شود: در نماز شب، پس از نماز صبح، ظهر و

مغرب.»^{۱۹}

ج. فراوانی رزق و روزی^{۲۰}

۱۷. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۲۹. «قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: يَا ابْنَ آدَمَ اذْكُرْنِي بَعْدَ الْغَدَاةِ

سَاعَةً وَبَعْدَ الْعَصْرِ سَاعَةً أَكْفِيكَ مَا أَهَمَّكَ.»

۱۸. محمد بن حسن طوسی، الامالی، ص ۲۸۹: «سَمِعْتُ النَّبِيَّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَهُوَ يَقُولُ: مَنْ

أَدَى لِلَّهِ مَكْتُوبَةً [فَرِيضَةً] فَلَهُ فِي أَثَرِهَا دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ.»

۱۹. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۳۴۳: «إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ الصَّلَوَاتِ فِي أَحَبِّ الْأَوْقَاتِ فَاسْأَلُوا

حَوَائِجَكُمْ عَقِبَ فَرَائِضِكُمْ.» و یا «يَسْتَجَابُ الدُّعَاءُ فِي أَرْبَعَةِ مَوَاطِنَ: فِي الْوَتْرِ وَبَعْدَ الْفَجْرِ وَبَعْدَ

الظُّهْرِ وَبَعْدَ الْمَغْرَبِ.»

۲۰. غیر از آثار و برکات فوق، موارد دیگری نیز در روایات برشمرده شده است، مانند: ۱. درمان گری

دردها: امام صادق علیه السلام فرموده است: «مَا عَالَجَ النَّاسُ شَيْئًا أَشَدَّ مِنْ التَّعْقِيبِ.» (محمد بن حسن

طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۲ ص ۱۰۴. گفتمی است علامه مجلسی در کتاب ملاذ الاخیار برای این

روایت، دو وجه ذکر می کند و وجه دوم را این گونه بیان می دارد: «لا دواء أنفع لأدوائهم منه»

(محمد باقر مجلسی، ملاذ الاخیار فی فهم تهذیب الاخبار، ج ۳، ص ۶۰۷) ۲. کامل کننده

کاستی های نماز واجب و سبب رضای خالق هستی: امام صادق علیه السلام همچنین درباره ثمرات سجده

شکر پس از نماز، چنین می فرماید: «سَجْدَةُ الشُّكْرِ.. تُمِّمُ بِهَا صَلَاتَكَ وَ تَرْضِي بِهَا رَبَّكَ وَ تَعْجَبُ

الْمَلَائِكَةُ مِنْكَ وَ إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا صَلَّى ثُمَّ سَجَدَ سَجْدَةَ الشُّكْرِ فَتَحَّ الرَّبُّ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى الْحِجَابَ بَيْنَ

از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمود:

«دعای پس از نماز برای جلب رزق از پیمودن شهرها مؤثرتر است.»^{۲۱}

سیر تعقیبات نگاری

در دوره قُدما (تا قرن پنجم هجری)، غیر از کتابی با عنوان «کتاب التعقیب و التعفیر»^{۲۲} از ابن نوح سیرافی، شاهد تدوین کتابی دیگر در این باب نیستیم.^{۲۳} تدوین کتابی مستقل در باب تعقیبات نماز، از قرن نهم و دهم هجری و به ویژه از دوره احیای تراث حدیثی شیعه در قرن یازدهم هجری به بعد، رونق گرفت.^{۲۴}

-
- الْعَبْدُ وَ بَيْنَ الْمَلَائِكَةِ فَيَقُولُ يَا مَلَائِكَتِي انظروا إليَّ عَبْدِي أَدَّى فَرَضِي وَ أَتَمَّ عَهْدِي ثُمَّ سَجَدَ لِي شُكْرًا عَلَيَّ مَا أَنْعَمْتُ بِهِ عَلَيْهِ.» (شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۳۴)
۲۱. محمد بن حسن طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۲، ص ۱۰۴: «التَّعْقِيبُ أَبْلَغُ فِي طَلْبِ الرُّزْقِ مِنَ الضَّرْبِ فِي الْبِلَادِ.» و در روایتی دیگر است: «...مِنْ رُكُوبِ الْبَحْرِ (شیخ حر عاملی، هداية الامة الى احكام الائمة عليهم السلام، ج ۳، ص ۱۹۱) البته در بیشتر روایات، این ویژگی، از آثار تعقیب نماز صبح و مداومت بر آن تا طلوع خورشید، برشمرده شده است.
۲۲. علامه حلی پس از آن که «تعفیر» را در سجده شکر مستحب می‌داند، اینچنین به تبیین آن می‌پردازد: «و هو أن يضع خده الأيمن على الأرض عقيب السجود، ثم خده الأيسر. ذهب إليه علماؤنا أجمع.» (علامه حسن بن یوسف حلی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۵، ص ۲۴۷)
۲۳. احمد بن علی نجاشی، رجال النجاشی، ص ۸۶، ش ۲۰۹.
۲۴. شیخ محمد محسن آقابرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ق) در کتاب خود، ۱۳ عنوان کتاب دیگر را در باب تعقیبات نماز برمی‌شمرد که غیر از دو کتاب «تعقیبات الصلوات» از ابن فهد حلی (م ۸۴۱هـ) و «تعقیبات الصلوات» از محقق کرکی (م ۹۴۰هـ)، همگی مربوط به بعد از دوره احیای میراث حدیثی شیعه، در قرن یازدهم هجری به بعد است. برخی از این تألیفات، به زبان فارسی بوده است. ر.ک: محمد محسن آقابرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۴، صص ۲۱۷ تا ۲۱۹.

«باب التعقیب» در کتاب‌های حدیثی، دعایی و فقهی

جمع‌آوری روایات مربوط به تعقیبات نماز، از دیرباز مورد توجه محدثان و دعانگاران شیعه بوده است. با بررسی منابع حدیثی شیعه، درمی‌یابیم که احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴هـ) در کتاب *المحاسن*، برای اولین بار، ابوابی را به تعقیبات نماز اختصاص داده است.^{۲۵} پس از وی، این تلاش توسط محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹هـ)، در کتاب *کافی* پی‌گرفته و توسعه داده شد. وی در کتاب *الصلاة*، بخشی را با عنوان «باب التعقیب بعد الصلاة و الدعاء» تدوین کرد.^{۲۶} در همین عصر، ابن حیون مغربی (م ۳۶۳هـ) و شیخ صدوق (م ۳۸۱هـ) به این امر پرداختند.^{۲۷} پس از ایشان، شیخ طوسی (م ۴۶۰هـ) در قرن پنجم هجری، سید علی بن طاووس (م ۶۶۴هـ) در قرن هفتم و کفعمی (م ۹۰۵هـ) در قرن نهم، بخشی از کتابشان را به تعقیبات نماز اختصاص دادند.^{۲۸}

۲۵. وی در بخش‌های آغازین کتابش، در کتاب *ثواب الاعمال*، دو بخش: «ثواب تسبیح فاطمة الزهراء» (ج ۱، ص ۳۶) و «ثواب الدعاء بعد الفریضة» (ج ۱، ص ۵۲) (با دو و یک روایت) را به تعقیبات نماز اختصاص داده است.

۲۶. محمد بن یعقوب کلینی، *الكافی*، ج ۳، ص ۳۴۱ (با ۲۸ روایت).

۲۷. ابن حیون مغربی (م ۳۶۳هـ) در کتاب *دعائم الاسلام*، بابی را با عنوان «ذکر الدعاء بعد الصلاة» (با ۲۴ روایت) قرار داد و شیخ صدوق (م ۳۸۱هـ)، باب *التعقیب* را (با ۱۹ روایت) در ابواب *الصلاة* کتاب فقهی خود، من *لا یحضره الفقیه* (ج ۱ ص ۳۲۳)، گنجانده است که شیخ صدوق همچنین در کتاب *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال* (ص ۴۵)، بخشی را با عنوان «ثواب التعقیب» (با روایاتی اندک) به تعقیبات نماز اختصاص داده است.

۲۸. شیخ طوسی در *مصباح المتهجد* (ص ۵۰)، پس از آن‌که به بیان اجزاء و اذکار نماز می‌پردازد، بلافاصله بحث از تعقیبات نماز را پی می‌گیرد. ایشان در جلد دوم کتاب *تهذیب الاحکام* نیز، در باب *کیفیه الصلاة و صفتها*، از حدیث ۱۵۶ (ص ۱۰۳) تا ۱۹۰ را به تعقیبات نماز اختصاص می‌دهد. سید علی بن طاووس در *فلاح السائل و نجاح المسائل*، در باب مربوط به هر یک از

در دوره احیای دوباره تراث حدیثی شیعه در قرن یازدهم، تلاش‌های گسترده و منظمی در زمینه تعقیبات نماز شکل گرفت. شیخ بهاء الدین عاملی (م ۱۰۳۱هـ) در *مفتاح الفلاح*، علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۰هـ) در *بحار الانوار* و شیخ حرّ عاملی (م ۱۱۰۴هـ) در دو کتاب *وسائل الشیعه* و *هدایة الامة* در جمع‌آوری روایات مربوط به تعقیبات نماز در دو باب تعقیبات عمومی نمازها و تعقیبات اختصاصی هر نماز، تلاشی گسترده نمودند. تلاش میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ق) در *مستدرک الوسائل* نیز در همین راستاست.^{۲۹}

و بالاخره، شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹ق) در قرن چهاردهم هجری، کتاب دعای مشهور خود، *مفاتیح الجنان* را با باب «تعقیب نمازها» آغاز می‌نماید. ایشان فصل اول این باب را به «تعقیبات مشترکه» و فصل دوم را به «تعقیبات مختصّه» اختصاص داده است. از آنجایی که این کتاب، به فارسی و برای استفاده عموم مردم تدوین شده، شیوه درج دعاها و ذکرها در این کتاب، بر خلاف کتاب‌های پیشین، بدون ذکر سند و

نمازهای روزانه، به تعقیبات مربوط به آن نماز نیز اشاره می‌کند. جالب آن است که در کتاب *البلد الامین کفعمی* (از ص ۹ تا ۳۳)، برای اولین بار، ابتدا روایات کلی مربوط به تعقیبات نماز ذکر شده و سپس برای هر یک از تعقیبات اختصاصی نمازهای روزانه، بابی اختصاص یافته است. این تلاش، در کتاب دیگر کفعمی، *المصباح*، نیز به شکلی منظم‌تر، جریان یافته است.

۲۹. شیخ محمدحسین بهائی، *مفتاح الفلاح فی عمل الیوم و اللیلة*، از ص ۶۴ تا ۱۳۹، علامه محمد باقر مجلسی، *بحار الانوار*، در اواخر جلد ۸۲ و اوایل جلد ۸۳، شیخ حر عاملی، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، در اواخر جلد ۶، شیخ حر عاملی، *هدایة الامة الی احکام الائمة*، در جلد ۳، میرزا حسین نوری، *مستدرک الوسائل*، در اوایل جلد ۵ (صد صفحه). گفتنی است علامه مجلسی، در اواخر جلد ۸۲ بحث از تبیین جایگاه تعقیبات را به انجام رسانده و در ابتدای جلد ۸۳، به بیان تعقیبات مشترک و همچنین تعقیبات اختصاصی هر نماز پرداخته است. ارائه «بیان»های راه‌گشا در مواقع اختلاف و ابهام در روایات تعقیبات، از ویژگی‌ها و محاسن کم‌یافت کتاب *بحار الانوار* در این باب است.

با ارجاع به مصادر اولیه آن در بیشتر موارد بوده است.

پس از راه‌یابی بخشی با عنوان تعقیبات نماز به منابع فقه روایی، چون کافی و من لا یحضره الفقیه، شاهد ورود این بحث به منابع فقه استدلالی، نیز هستیم. محقق حلی (م ۶۷۶ق) در شرایع الاسلام^{۳۰}، علامه حلی (م ۷۲۶ق) در منتهی المطلب^{۳۱}، شیخ بهاء الدین عاملی (م ۱۰۳۱ق) در الحبل المتین^{۳۲}، شیخ محمدحسن نجفی (م ۱۲۶۶ق) در جواهر الکلام^{۳۳}، سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی (م ۱۳۳۷ق) در العروة الوثقی^{۳۴} و امام خمینی (م ۱۴۰۹ق) در تحریر الوسیله^{۳۵} از جمله کسانی‌اند که تعقیبات

۳۰. نجم‌الدین حلی، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۱، ص ۸۱. گرچه عبارت محقق حلی درباره تعقیبات، بسیار مختصر است، ولی زمینه را برای بحث‌های فقهی بعدی میسر نمود. ایشان چنین می‌نویسد: «الخامس: التعقیب و أفضله تسبیح الزهراء علیها السلام ثم بما روی من الأدعية و إلا فیما تیسر»

۳۱. علامه حسن بن یوسف حلی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۵، ص ۲۳۷.

۳۲. شیخ بهاء‌الدین محمد بن حسین عاملی، الحبل المتین فی احکام الدین، ص ۲۵۸. گفتنی است که شیخ بهایی بخشی از ادعیه تعقیبات را نیز بیان می‌کند.

۳۳. صاحب‌جواهر در آخرین بحث از دهمین مجلد کتاب جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، در ذیل مباحث کتاب الصلاة، وقتی که بحث از مستحبات نماز را پیش می‌کشد، پنجمین مستحب را «تعقیبات» برمی‌شمرد. ایشان استحباب تعقیب را مورد اجماع مسلمانان می‌داند و ضمن ذکر روایاتی در فضیلت تعقیبات، بحث از زمان انجام تعقیبات (پیش یا پس از نوافل) را پیش می‌کشد. امکان تعقیب به غیر دعا و اذکار وارد شده، چون تلاوت قرآن، گریه از خشیت الهی و تفکر در خلق خدا، بحث فقهی دیگری است که صاحب‌جواهر، به بسط و ارزیابی آن می‌پردازد. تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام و بحث فقهی پیرامون جزئیات آن، پایان‌بخش تعقیبات و این مجلد است.

۳۴. سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی، العروة الوثقی فیما تعم به البلوی، ج ۱، ص ۷۰۳.

نماز را از زاویه فقهی آن و در ضمن فصلی مجزاً، مورد بحث قرار داده‌اند. طبیعی است که انتظار درج ادعیه و اذکار تعقیبات در این کتاب‌ها نیست.

مقدمه دوم: توقیفی بودن ادعیه و اذکار

با مراجعه به کلام معصومان علیهم‌السلام و سیره علمای ابرار، درمی‌یابیم که ادعیه مأثور^{۳۶}، توقیفی است و باید دقیقاً به همان شکلی که از سوی معصومان علیهم‌السلام تعلیم داده و صادر شده، ادا شود، تغییر در الفاظ آن و اضافه کردن بخشی به آن و یا کم نمودن فقره‌ای از آن، صحیح نیست.

مؤید این مطلب، روایات ذیل است:

عبدالله بن سنان از اصحاب نزدیک امام صادق علیه‌السلام، از آن حضرت درباره دعای غریب و چگونگی آن سؤال می‌پرسد. امام علیه‌السلام این گونه تعلیم می‌فرماید:

«يا اللهُ يا رَحْمَانُ يا رَحِيمُ يا مُقَلَّبَ الْقُلُوبِ ثَبَّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ»

عبدالله می‌گوید: من این گونه دعا را قرائت کردم [کلمه الابصار را اضافه نمودم]:

«يا اللهُ يا رَحْمَانُ يا رَحِيمُ يا مُقَلَّبَ الْقُلُوبِ وَ الْأَبْصَارِ ثَبَّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ»

امام صادق علیه‌السلام فرمود:

«شکی نیست که خداوند متعال، گرداننده قلوب و ابصار است، ولی شما همین-

۳۵. امام خمینی، *تحریر الوسیله*، ج ۱، ص ۱۸۴. حضرت امام خمینی علیه‌السلام دو مسأله را در باب التعقیب بیان می‌نمایند: «مسأله ۱: يستحب التعقیب بعد الفراغ من الصلاة و لو نافله. مسأله ۲: يعتبر فی التعقیب أن يكون متصلاً بالفراغ من الصلاة.»

۳۶. مأثور، برگرفته از «اثر» به معنای روایت و حدیث است و منظور از دعای مأثور، دعایی است که از ناحیه مقدس چهارده معصوم علیهم‌السلام صادر شده است.

درنگی در ذکر «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» در تعقیب نمازها | ۱۴۳

گونه که تعلیمت دادم، دعا کن (وَلَكِنْ قُلْ كَمَا أَقُولُ لَكَ^{۳۷}) و بگو: ای گرداننده قلبها، قلب مرا بر دینت ثابت گردان.»^{۳۸}

مشابه این واقعه، روایت علاء بن کامل است که در دعای امام صادق علیه السلام، پس از عبارت «يُحْيِي وَيُمِيتُ وَيُمِيتُ وَيُحْيِي» عبارت «بِيَدِهِ الْخَيْرُ» را اضافه نمود. امام در جواب فرمود:

«مطمئنا خیر در کنف قدرت خداست، ولی شما همین گونه که گفتم، دعا

کن.»^{۳۹}

و یا آن حضرت در واکنش به عمل اسماعیل بن فضل که جمله ای را به دعا اضافه کرده بود، فرمود:

«يَا هَذَا، لَأَشْكُ فِي أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَيُمِيتُ وَيُحْيِي، وَلَكِنْ قُلْ كَمَا أَقُولُ»^{۴۰}

پیش کشیدن این بحث بدان جهت است که در بحث پیرامون آیه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...»، که در پیش خواهد آمد، به تبیین این مسأله نیازمندیم.

۳۷. گفتنی است که مولی صالح مازندرانی (م ۱۰۸۱) و به تبع ایشان، علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۰)، در تبیین کلام امام علیه السلام (قُلْ كَمَا أَقُولُ) چنین می نویسد: «قوله عليه السلام: «و لكن قل» يدل على أنه لا ينبغي إضافة شيء إلى الدعاء المأثور وإن كان في الإضافة زيادة ثناء، ولها حسن موقع لأن الفضل المرتب عليه لا يدرك بالعقل بل بالسمع، فلا يُغَيَّرُ» (مولی محمدصالح مازندرانی، شرح الكافي، ج ۱۰، ص ۲۹۰؛ علامه محمدباقر مجلسی، مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول، ج ۱۲، ص ۲۵۴)

۳۸. شیخ صدوق، کمال الدین ج ۲، ص ۳۵۱

۳۹. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۲۷

۴۰. الخصال، ج ۲، ص ۴۵۲

محورهای بررسی

پس از بیان این دو مقدمه (جایگاه رفیع تعقیبات نماز و توقیفی بودن آن)، نوبت آن است که به بررسی مستند این تعقیب در روایات، جزییات ادای آن، همچنین تطبیق آن با شیوه اجرای فعلی اش بپردازیم.

الف) بررسی مستندات روایی:

در میان منابع متقدم روایی شیعه، دو روایت بر استحباب این ذکر به عنوان تعقیب نماز، دلالت می‌کند:

۱. شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) در کتاب «ثواب الاعمال و عقاب الاعمال» روایت ذیل را با طریق ویژه خود به عبدالله بن مغیره (از اصحاب اجماع)، از امام کاظم علیه السلام^{۴۱} چنین نقل می‌کند:

«هر کس در تعقیب نماز صبح و مغرب، پیش از آن که برخیزد یا با کسی سخن بگوید آیه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» را بخواند و سپس بگوید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَذُرِّيَّتِهِ» خداوند صد حاجت او را روا می‌کند؛ هفتاد

۴۱. سند کامل روایت شیخ صدوق چنین است: «أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنِي سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ ابْنِ الْمُغِيرَةِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ علیه السلام يَقُولُ...» راویان این حدیث، که عبارتند از: علی بن الحسین بن بابویه (پدر شیخ صدوق)، سعد بن عبدالله اشعری، احمد بن محمد بن عیسی اشعری و عبدالله بن مغیره بجلی، همگی از ثقات شیعه‌اند و در منابع رجالی، به وثاقتشان تصریح شده است. البته محمد بن عیسی بن عبدالله اشعری (پدر احمد بن محمد) که فاقد توثیق صریح است، با توجه به تعبیر ویژه شیخ طوسی و نجاشی: «شیخ القمیین و وجه الاشاعرة»، می‌توان وثاقت وی را برداشت کرد. همچنین از قاعده عام «اکثار روایت اجلاء» نیز می‌توان برای این منظور بهره برد.

حاجت در دنیا و سی حاجت در آخرت. ۴۲

۲. همچنين سيدعلي بن طاووس (م ۶۶۴ ق) در كتاب «فلاح السائل و نجاج المسائل» روايت فوق را با سندی ديگر توسط معاوية بن عمار از امام صادق عليه السلام ۴۳ اينچنين گزارش نموده است:

«مَنْ قَالَ بَعْدَ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَبَعْدَ صَلَاةِ الْمَغْرِبِ قَبْلَ أَنْ يَبْتَنِي رَجُلُهُ أَوْ يَكَلِّمَ أَحَدًا
«إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا
تَسْلِيمًا اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ وَعَلَى ذُرِّيَّتِهِ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ» مَرَّةً وَاحِدَةً
قَضَى اللَّهُ تَعَالَى لَهُ مِائَةَ حَاجَةٍ سَبْعُونَ مِنْهَا لِلدُّنْيَا وَثَلَاثُونَ لِلْآخِرَةِ.» ۴۴

پس از این دو عالم، دیگر منابع حدیثی و دعایی، بر اساس این دو روایت، به انعکاس این سیره پرداخته‌اند. ناگفته نماند که برخی منابع دعایی متقدم نیز به گزارش این تعقیب نماز پرداخته‌اند؛ البته نه در قالب حدیث، بلکه در قالب مستحبات و آداب نماز. از جمله، شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) در کتاب دعایی خود «مصباح المتعبد و سلاح المتعبد»، در ضمن آداب و مستحبات نماز مغرب، چنین می‌نویسد:

«ثُمَّ صَلِّ الْمَغْرِبَ عَلَى مَا مَضَى وَصَفُّهُ، فَإِذَا سَلَّمْتَ عَقَبْتَ سَيْرًا وَتَسْبِيحَ تَسْبِيحِ
الرَّهْرَاءِ عَلَى مَا مَضَى شَرْحُهُ، وَتَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا

۴۲. «مَنْ قَالَ فِي دُبُرِ صَلَاةِ الصُّبْحِ وَصَلَاةِ الْمَغْرِبِ قَبْلَ أَنْ يَبْتَنِي رَجُلِيهِ أَوْ يَكَلِّمَ أَحَدًا» «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَذُرِّيَّتِهِ» قَضَى اللَّهُ لَهُ مِائَةَ حَاجَةٍ سَبْعِينَ فِي الدُّنْيَا وَثَلَاثِينَ فِي الْآخِرَةِ» (شیخ صدوق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ص ۱۵۶)

۴۳. سند کامل روایت سیدابن طاووس اینچنین است: «رَوَاهُ أَبُوغَالِبٍ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سُلَيْمَانَ الرَّازِي قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرِ الْحَمِيرِي عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مَهْزِيَارٍ عَنْ أَخِيهِ عَلِيِّ بْنِ مَهْزِيَارٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ...»

۴۴. سید علی بن موسی بن طاووس، فلاح السائل و نجاج المسائل، ص ۲۳۰.

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ وَعَلَى ذُرِّيَّتِهِ وَصَلِّ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ.^{۴۵}

ب) شیوه ادای این تعقیب، بر اساس تعالیم امام علیه السلام:

با توجه به دو روایت فوق، چند نکته را درباره شیوه ادای صحیح این تعقیب نماز، می توان بیان نمود:

اول) ذکر آیه ۵۶ سوره احزاب فقط در تعقیب نماز صبح و مغرب وارد شده، نه تمام نمازهای روزانه.

دوم) آنچه که وارد و بدان دستور داده شده است، قرائت خود آیه و ذکر صلوات است، نه استماع آیه و فقط شرکت در ذکر صلوات.^{۴۶}

سوم) سفارش امام علیه السلام، به قرائت یک مرتبه صلوات است، نه سه مرتبه (شیوه فعلی ادای این تعقیب در مساجد). به این نکته در روایت دوم (فلاح السائل) تصریح شده است.^{۴۷}

در تکمیل بحث، باید اشاره نمود که بر اساس روایات معصومان علیهم السلام، به گاه قرائت آیه فوق، در غیر حالت تعقیب نماز نیز صلوات بر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و اهل بیت

۴۵. محمد بن حسن طوسی، مصباح المتعبد، ج ۱، ص ۹۸. برخی دیگر از ادعیه‌نگاران شیعه، چون کفعمی (م ۹۰۵ ق) به نقل عبارت شیخ طوسی در المصباح پرداخته‌اند.

ر.ک: ابراهیم بن علی کفعمی، البلد الأمين و الدرع الحصین، ص ۲۸.

۴۶. همانطور که در حال حاضر مرسوم است در مساجد، شخصی به قرائت آیه اقدام می‌ورزد و دیگر مأمومان فقط به ذکر صلوات بسنده می‌کنند.

۴۷. گرچه شیوه صلواتی که در این دو روایت، بدان سفارش شده (اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ ذُرِّيَّتِهِ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ)، متفاوت با صلوات مرسوم و مشهور است، ولی با توجه به روایات باب صلوات و تفاوت واژگانی در آنها، صلوات به شیوه مشهور نیز بدون اشکال است.

ایشان عليه السلام سفارش شده است؛ چه در حال نماز و چه دیگر حالات. حضرت امیرالمؤمنین عليه السلام می فرماید:

«وَ إِذَا قَرَأْتُمْ إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ فَصَلُّوا عَلَيْهِ، فِي الصَّلَاةِ كُنْتُمْ وَ فِي غَيْرِهَا.»^{۴۸}

چهارم) از آن جایی که قرائت این آیه و صلوات پس از آن، دعاها را در معرض اجابت بیشتر قرار می دهد، شایسته است که نمازگزار به دعا و بیان حاجات خود پردازد.

ج) زمان ادای آیه و صلوات آن در تعقیب نماز

با توجه به کلام امام عليه السلام درباره زمان ادای این آیه و صلوات پس از آن «قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَيْهِ أَوْ يُكَلِّمَ أَحَدًا» آیا می توان برداشت نمود که ذکر آیه باید بلافاصله پس از اتمام نماز صبح و مغرب باشد؟ به دیگر بیان، آیا در میان دیگر تعقیبات نماز، باید ابتدا به ادای این ذکر پرداخت و دیگر تعقیبات، در مرحله بعد قرار دارند؟ یا این که مراد، مطلب دیگری است؟

پیش از تبیین معنای عبارت «قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَيْهِ أَوْ يُكَلِّمَ أَحَدًا» مناسب است گشت و گذاری در انواع تعقیبات نمازها بنماییم. در میان تعقیبات مشترک همه نمازها و همچنین تعقیبات مخصوص برخی نمازهای خاص، با دو گونه تعقیب مواجهیم: تعقیباتی که سفارش به ادای آن‌ها در همان حالت نماز شده، که ما آن را «تعقیبات حال نماز» می خوانیم و تعقیباتی که این ویژگی برای آن بیان نشده و شرط ادای آن، بقای وضو است که ما آن را «تعقیبات حال وضو» می نامیم.

۱. تعقیبات حال نماز:

با جستجو در احادیث پیشوایان دین علیهم السلام و روایات باب تعقیبات نماز^{۴۹}، موارد ذیل را می‌توان از تعقیباتی برشمرد که باید با تحفظ بر حالت نماز، ادا شود.^{۵۰} یعنی قبل از این که نمازگزار از جای خود برخیزد و با کسی حرف بزند، به دیگر معنا بدون این که حالت نماز از بین برود، به ادای این اذکار و ادعیه بپردازد:

أ. سه تکبیر (الله اکبر) پس از سلام نماز؛^{۵۱}

۴۹. و با استفاده از کلیدواژه‌هایی چون: «قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَيْهِ / رِجْلِهِ»، «قَبْلَ أَنْ يَزُولَ رُكْبَتَيْهِ»، «قَبْلَ أَنْ يَتَكَلَّمَ»، «قَبْلَ أَنْ يَقُومَ مِنْ مَقَامِهِ» و یا «إِذَا سَلَّمْتَ...».

۵۰. یکی از اعمالی که سالیانی است پس از اتمام نماز جماعت مرسوم شده، دست‌دادن نمازگزاران به یکدیگر است. گرچه روایت و مستندی برای این امر یافت نشده و ظاهراً برگرفته از سفارشات ائمه اطهار علیهم السلام نمی‌باشد، ولی توجه به این نکته ضروری است: پابندی به تحفظ بر حالت نماز جهت بهره‌مندی از موهبات این دسته تعقیبات، نباید مانع از دست‌دادن و یا کم‌اعتنایی به نمازگزار دست‌دهنده شود؛ چه این که بر اساس روایات این باب، سربرگرداندن از قبله، مخل حالت نماز نیست و از طرفی، کم‌اعتنایی به مؤمن، سزاوار نیست و آفاتی را به دنبال دارد.

۵۱. «وَقَالَ رَجُلٌ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام ... فَإِذَا سَلَّمْتَ رَفَعْتَ يَدَيْكَ وَ كَبَّرْتَ ثَلَاثًا وَ قُلْتَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ حُدَّهُ لَا شَرِيكَ لَهُ أَنْجَزَ وَعَدَهُ وَ نَصَرَ عَبْدَهُ وَ أَعَزَّ جُنْدَهُ وَ غَلَبَ الْأَحْزَابَ وَ حُدَّهُ وَ لَهُ الْمُلْكُ وَ لَهُ الْحَمْدُ يَحْيَى وَ يَمِيتُ وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. (شیخ صدوق، من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۳۲۰) علامه محمدتقی مجلسی هنگام شرح این روایت، چنین می‌نگارد: «هذه التكبيرات مبتدأ التعقيب». (محمدتقی مجلسی، روضة المتقين فی شرح من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۳۶۳) بر این اساس، می‌توان اولین تعقیب نماز را سه تکبیر پس از سلام دانست؛ کما این که سیره فعلی شیعیان چنین است. همچنین امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «إِذَا سَلَّمْتَ مِنَ الصَّلَاةِ فَكَبِّرْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ» (نعمان بن محمد مغربی، دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۷۰) و با تفاوت در الفاظ: «إِذَا سَلَّمْتَ فَارْفَعْ يَدَيْكَ بِالتَّكْبِيرِ ثَلَاثًا». (علامه محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۸۳، ص ۲۲، به نقل از کتاب فلاح السائل) امام صادق علیه السلام در روایتی، علت تشریح چنین عملی را تبیین فرموده‌اند. رک: شیخ صدوق، علل الشرائع، ج ۲، ص ۳۶۰.

- ب. تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام؛^{۵۲}
- ج. آیه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» و صلوات پس از آن، که مورد بررسی این نوشتار است.
- د. ذکر «أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ» سه مرتبه؛^{۵۳}
- ه. ذکر «تسبیحات اربعه» چهل مرتبه؛^{۵۴}
- و. ذکر «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ» هفت

۵۲. روایات در فضیلت مؤکد این تسبیحات، فراوان است به گونه‌ای که بسیاری از جوامع حدیثی، بابی را به آن اختصاص داده‌اند. از جمله این روایات، کلام امام صادق علیه السلام است که می‌فرماید: «مَنْ سَبَّحَ اللَّهَ فِي دُبُرِ الْفَرِيضَةِ قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَيْهِ تَسْبِيحَ فَاطِمَةَ علیها السلام الْمَاءَةِ وَاتَّبَعَهَا بِمَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مَرَّةً وَاحِدَةً غُفِرَ لَهُ.» (احمد بن محمد برقی، المحاسن، ج ۱، ص ۳۶) همچنین است: «مَنْ سَبَّحَ تَسْبِيحَ فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ علیها السلام قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَيْهِ مِنْ صَلَاةِ الْفَرِيضَةِ غُفِرَ اللَّهُ لَهُ وَ لِيُبْدَأَ بِالتَّكْبِيرِ.» (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۳۴۲) البته در روایتی، تسبیح در ادای این ذکر، به نماز صبح اختصاص یافته است. آن حضرت فرموده است: «مَنْ سَبَّحَ تَسْبِيحَ فَاطِمَةَ قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَهُ بَعْدَ انْصِرَافِهِ مِنْ صَلَاةِ الْغَدَاةِ غُفِرَ اللَّهُ لَهُ، وَ يَبْدَأُ بِالتَّكْبِيرِ» سپس امام علیه السلام به مخاطب خود، حمزه بن حمران می‌فرماید: «حَسْبُكَ بِهَا يَا حَمَزَةُ.» (عبدالله بن جعفر الحمیری، قرب الإسناد، ص ۴)
۵۳. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ قَالَ فِي دُبُرِ صَلَاةِ الْفَرِيضَةِ قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَيْهِ: أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ، ثَلَاثَ مَرَّاتٍ غُفِرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَهُ ذُنُوبُهُ وَ لَوْ كَانَتْ مِثْلَ زَبَدِ الْبَحْرِ.» (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۲۱)
۵۴. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ قَالَ سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ اللَّهُ أَكْبَرُ أَرْبَعِينَ مَرَّةً فِي دُبُرِ كُلِّ صَلَاةٍ فَرِيضَةٍ قَبْلَ أَنْ يَثْنِيَ رِجْلَيْهِ ثُمَّ سَأَلَ اللَّهَ أَنْ يُعْطِيَ مَا سَأَلَ.» (شیخ صدوق، الأمالی، مجلس ۳۱، ص ۱۸۳)

مرتبۀ ۵۵

ز. ذکر «یا رَبِّ صَلِّ عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ اَعْتِقْ رَقَبَتِی مِنَ النَّارِ» صد مرتبۀ ۵۶
ح. ذکر «اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلَهَ اِلاَّ اللهُ وَ حْدَهُ لَشَرِیْکَ لَهُ اِلَهًا وَ اَحَدًا اَحَدًا صَمَدًا لَمْ یَتَّخِذْ
صَاحِبَةً وَ لَا وَ لَدًا» ده مرتبۀ ۵۷.

۲. تعقیبات حال وضو:

با استفاده از روایات ذیل، می توان این نکته را برداشت نمود که در دیگر ادعیه و
اذکاری که به عنوان تعقیب نماز وارد شده، تحفظ بر حالت نماز گرچه پسندیده
است^{۵۸} ولی شرط نیست و در صورت حاجت و ضرورت، مادامی که نماز گزار
وضوی خود را حفظ کرده، می تواند به ادای آنها بپردازد و از ثوابها و برکاتش

۵۵. امام صادق علیه السلام می فرماید: «مَنْ قَالَ بَعْدَ صَلَاةِ الصُّبْحِ قَبْلَ أَنْ یَتَكَلَّمَ: "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، لَا
حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ اِلاَّ بِاللّٰهِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ" یَعْبُدُهَا سَبْعَ مَرَّاتٍ، دَفَعَ اللهُ عَنْهُ سَبْعِیْنَ نَوْعًا مِنْ اَنْوَاعِ الْبَلَاءِ،
اَهْوَتْهَا الْجُدَامُ وَ الْبَرَصُ» (شیخ صدوق، *الأمالی*، مجلس ۱۴، ص ۴۱۵)

۵۶. یخطف الشَّهِید علیه السلام عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام: «مَنْ صَلَّى فَرِیضَةَ الْعَدَاةِ وَ صَلَّى عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ مَائَةً
مَرَّةً حَرَّمَ اللهُ جَسَدَهُ عَلَی النَّارِ وَ یَنْبَغِیْ أَنْ یَكُونَ قَبْلَ أَنْ یَتَكَلَّمَ یَا رَبِّ صَلِّ عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ
وَ اَعْتِقْ رَقَبَتِی مِنَ النَّارِ» (علامه محمد باقر مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۸۳، ص ۱۳۳)

۵۷. امام صادق علیه السلام می فرماید: «مَنْ قَالَ بَعْدَ الْفَرِیضَةِ مِنَ الصَّلَاةِ قَبْلَ أَنْ یَزُولَ رُكْبَتَهُ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلَهَ اِلاَّ
اللهُ وَ حْدَهُ لَّا شَرِیْکَ لَهُ اِلَهًا وَ اَحَدًا اَحَدًا صَمَدًا لَمْ یَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَ لَّا وَ لَدًا عَشْرَ مَرَّاتٍ مَحَا اللهُ عَنْهُ
اَرْبَعِیْنَ اَلْفَ سَنِیَّةٍ وَ كَتَبَ اللهُ لَهُ اَرْبَعِیْنَ اَلْفَ حَسَنَةٍ وَ كَانَ مِثْلَ مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ اَثْنَتَی عَشْرَةَ
مَرَّةً. رَاوِی می گوید: سپس امام علیه السلام رو به من فرمودند: من تا صد بار این ذکر را پیش از بلند
شدنم از نماز نگویم، بر نمی خیزم. ولی برای شما همین که ده بار بگویند، کافی است.» (احمد بن
محمد برقی، *المحاسن*، ج ۱، ص ۵۱)

۵۸. علامه مجلسی درباره حالت نماز گزار هنگام انجام تعقیبات می نویسد: «اطلاق روایات چنین
می رساند که رعایت تمام شرایط نماز لازم نیست؛ گرچه شرط کمال آن است. ولی شایسته است
که تعقیب در حالت تشهد و رو به قبله انجام گیرد.» (علامه محمد باقر مجلسی، *بحار الأنوار*،
ج ۸۲، ص ۳۱۵)

بهره‌مند گردد:

هشام بن سالم، که یکی از اصحاب جلیل‌القدر امام صادق علیه السلام است، از آن حضرت می‌پرسد: گاهی به خاطر حاجتی، مجبورم که پس از نماز، ترک مکان کنم (و نتوانم به تعقیبات بپردازم) در حالی که دوست دارم تعقیب‌کننده نماز باشم. امام علیه السلام در جواب فرمود: در صورتی که بر حالت وضوی خود پایداری [و به ادعیه می‌پردازی]، در حکم تعقیب‌کننده نماز هستی.^{۵۹}

آن حضرت در جایی دیگر می‌فرماید:

«الْمُؤْمِنُ مُعَقَّبٌ مَا دَامَ عَلَى وَضوءٍ»^{۶۰}

بنابراین، آن‌چه که درباره ذکر «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ» پس از نماز مهم است، بلافاصله خواندنش پس از اتمام نماز نیست، بلکه حفظ حالت نماز است؛ یعنی پیش از آن که نمازگزار از جایش برخیزد و یا با کسی سخنی گفته باشد.

در پایان این بخش متذکر می‌شویم در بین تعقیبات نماز در هر دو دسته (حال نماز و حال وضو)، ظاهراً ترتیب درونی لحاظ نشده و تقدم و تأخر هر یک، بر عهده نمازگزار گذاشته شده است. البته ظاهر کلام معصوم درباره تکبیرهای سه‌گانه پس از سلام (با تعبیر اذا سلمت) حاکی از اولین ذکر بودن آن پس از نماز و تقدم آن بر دیگر اذکار است. برخی علما، بر اساس اهمیت ویژه تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام، آن را مقدم بر دیگر اذکار بیان نموده‌اند و پس از آن، آیه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ» را مورد اشاره قرار داده‌اند.^{۶۱}

۵۹. قَالَ هِشَامُ بْنُ سَالِمٍ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: «إِنِّي أُخْرَجُ وَأَحِبُّ أَنْ أَكُونَ مُعَقَّبًا فَقَالَ إِنَّ كُنْتَ عَلَى وَضوءٍ فَأَنْتَ مُعَقَّبٌ.» (شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۲۹)

۶۰. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۵۶۸: «مؤمن مادامی که وضویش حفظ شود، در حکم تعقیب‌کننده نماز است (و می‌تواند مشمول آثار آن شود).»

۶۱. ر.ک: محمد بن الحسن طوسی، مصباح‌المتجهد و سلاح‌المتعبد، ج ۱، ص ۹۸.

د. اضافه نکردن به تعقیب

همان‌گونه که در ابتدای نوشتار بیان شد، در حال حاضر در عموم مساجد، هنگام ادای این تعقیب، ابتدا استعاذه (اعوذ بالله من الشیطان الرجیم) گفته می‌شود. سؤال اینجاست: از آن جایی که در روایات باب، استعاذه وارد نشده، آیا می‌توان استعاذه را بدان افزود و آیا این کار صحیح است؟

گرچه بر اساس آیه «فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ»^{۶۲} به هنگام قرائت قرآن، باید استعاذه صورت پذیرد^{۶۳} ولی باید توجه داشت با توجه به مقدمه دوم این نوشتار، از آن جایی که ادعیه ماثور، توقیفی است و باید دقیقاً به همان شکلی که از سوی معصومان علیهم‌السلام تعلیم داده شده، ادا شود، تغییر در الفاظ آن و اضافه کردن بخشی به آن و یا کم نمودن فقره‌ای از آن، صحیح نیست. از این رو افزودن استعاذه به ابتدای آن، ظاهراً پسندیده نیست؛ چه این که در دعاها و تعقیبات فراوانی، آیات قرآن وارد شده و این آیات بدون استعاذه قرائت می‌گردد.^{۶۴}

۶۲. نحل: ۹۸

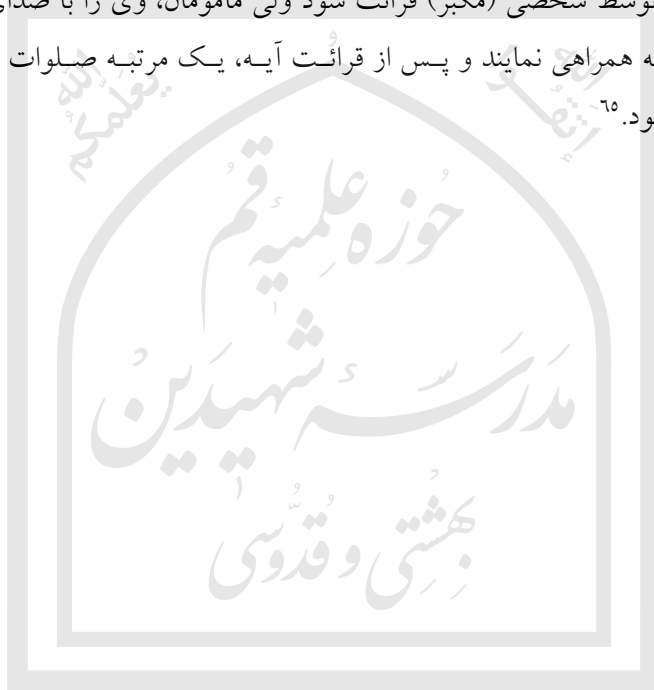
۶۳. علامه مجلسی می‌نویسد: «در مناظره و احتجاج حضرت امام کاظم علیه‌السلام با هارون الرشید، هر زمان که آن حضرت قصد قرائت آیه‌ای را داشتند، ابتدا می‌فرمود: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. سپس آیه را قرائت می‌کردند.» (علامه محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۹، ص ۲۱۰)

۶۴. در تکمیل این بحث می‌توان گفت بر اساس روایات، استعاذه می‌تواند به الفاظ مختلفی صورت پذیرد و منحصر در استعاذه مشهور (اعوذ بالله من الشیطان الرجیم) نیست. امام صادق علیه‌السلام در پاسخ به این سؤال که چگونه به دستور آیه ۹۸ سوره نحل عمل کنیم و چه بگوئیم، فرمود: بگو: «استعید بالسمیع العلیم من الشیطان الرجیم.» (علامه محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۰، ص: ۲۵۵)؛ همچنین حنان بن سدید چنین نقل می‌کند: «صَلَّيْتُ خَلْفَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْمَغْرِبَ. قَالَ: فَتَعَوَّذَ جِهَارًا: " أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، وَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ

درنگی در ذکر «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» در تعقیب نمازها | ۱۵۳

با توجه به آنچه گذشت، پیشنهاد نگارنده دربارهٔ اجرای این سنت، چنین است:
در نماز فرادی، نماز گزار پس از اتمام نماز صبح و نماز مغرب و پیش از برهم زدن حالت نماز (قبل از برخاستن و سخن گفتن با دیگری)، به قرائت آیه مذکور و صلوات آن مبادرت می‌ورزد و إن شاء الله مشمول اجابت دعا خواهد شد. اما در نماز جماعت، پس از ادای آن دو نماز (صبح و مغرب) و پیش از برهم زدن حالت نماز، آیه فوق، توسط شخصی (مکبر) قرائت شود ولی مأمومان، وی را با صدای آهسته، در خواندن آیه همراهی نمایند و پس از قرائت آیه، یک مرتبه صلوات دسته‌جمعی فرستاده شود.^{۶۵}

يَحْضُرُونَ" ثُمَّ جَهَرَ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. (عبدالله بن جعفر الحميري، قرب الإسناد، ص ۱۲۴)

۶۵. گفتنی است که برخی مساجد شهرهایی چون اصفهان، به یک بار صلوات فرستادن پس از این آیه، بسنده می‌کنند.

فهرست منابع

۱. القرآن الکریم
۲. امام خمینی، سیدروح الله موسوی، *تحریر الوسيلة*، قم، دار العلم، اول، بی تا.
۳. آقابزرگ تهرانی، محمدحسن، *الذريعة الى تصانيف الشيعة*، بیروت، دار الاضواء، سوم، ۱۴۰۳ق.
۴. برقی، احمد بن محمد بن خالد، *المحاسن*، تصحیح جلال الدین محدث، قم، دار الکتب الاسلامیة، دوم، ۱۳۷۱ق.
۵. حرّ عاملی، محمد بن الحسن، *هدایة الامة الى احکام الائمة الطاهرة*، مشهد، آستانة الرضویة المقدّسة، ۱۴۱۴ق.
۶. حرّ عاملی، محمد بن حسن، *تفصیل وسائل الشيعة الى تحصيل مسائل الشريعة*، قم، آل البيت علیهم السلام، اول، ۱۴۰۹ق.
۷. الحرّانی، حسن بن علی بن شعبة، *تحف العقول*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، دوم، ۱۴۰۴ق.
۸. حلّی، احمد بن فهد، *عدة الداعی و نجاح الساعی*، تصحیح موحدی قمی، دار الکتب الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
۹. حلّی، حسن بن یوسف، *منتهی المطلب فی تحقیق المذهب*، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیة، اول، ۱۴۱۲ق.
۱۰. حلّی، نجم الدین، *شرايع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*، تصحیح بقال، قم، اسماعیلیان، دوم، ۱۴۰۸ق.
۱۱. حمیری، عبدالله بن جعفر، *قرب الإسناد*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، اول، ۱۴۱۳ق.
۱۲. سید علی بن موسی بن طاووس، *إقبال الاعمال*، تهران، دارالکتب الاسلامیة، دوم، ۱۴۰۹ق.

درنگی در ذکر «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» در تعقیب نمازها | ۱۵۵

۱۳. سید علی بن موسی بن طاووس، *فلاح السائل و نجاح المسائل*، قم، بوستان کتاب، ۱۴۰۶ق.
۱۴. شیخ بهایی، محمد بن حسین عاملی، *الحبل المتین فی احکام الدین*، تصحیح احمدیان، قم، بصیرتی، اول، ۱۳۹۰ق.
۱۵. شیخ بهایی، محمد بن حسین عاملی، *مفتاح الفلاح فی عمل الیوم و اللیلة من الواجبات والمستحبات*، بیروت، دارالاضواء، اول، ۱۴۰۵ق.
۱۶. الصدوق، محمد بن علی بن بابویه، *الأمالی (للصدوق)*، تهران، کتابچی، ششم، ۱۳۷۶ش.
۱۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *الخصال*، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
۱۸. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، قم، دار الشریف الرضی، چهارم، ۱۴۰۶ق.
۱۹. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *کمال الدین و تمام النعمة*، تهران، دار الکتب الاسلامیة، دوم، ۱۳۹۵ق.
۲۰. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *من لا یحضره الفقیه*، تصحیح غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، دوم، ۱۴۱۳ق.
۲۱. صدوق، محمد بی علی بن بابویه، *علل الشرائع*، قم، داوری، ۱۳۸۵ش.
۲۲. طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم، *العروة الوثقی فیما تعم به البلوی*، بیروت، الاعلمی للمطبوعات، دوم، ۱۴۰۹ق.
۲۳. طوسی، محمد بن الحسن، *الأمالی (للطوسی)*، تصحیح مؤسسه البعثة، قم، دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۲۴. طوسی، محمد بن الحسن، *تهذیب الأحکام*، تحقیق خراسان، تهران، دار الکتب الاسلامیة، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۲۵. طوسی، محمد بن الحسن، *مصباح المتهدد و سلاح المتعبد*، بیروت، مؤسسه فقه

- الشريعة، ۱۴۱۱ق.
۲۶. كفعمی، ابراهیم بن علی عاملی، *المصباح للكفعمی (جنة الامان الواقية)*، قم، دار الرضى، دوم، ۱۴۰۵ق.
۲۷. كفعمی، ابراهیم بن علی، *البلد الأمين و الدرع الحصين*، بيروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ق.
۲۸. كلینی، محمد بن یعقوب، *الكافی*، تصحیح علی اكبر غفاری، تهران، دار الكتب الاسلامیة، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۲۹. مازندرانی، مولی محمد صالح، *شرح الكافی الاصول و الروضة*، تصحیح شعرانی، تهران، المكتبة الاسلامیة، ۱۳۸۲ق.
۳۰. مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ق.
۳۱. مجلسی، محمدباقر، *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، تصحیح رسولی محلاتی، تهران: دار الكتب الاسلامیة، دوم، ۱۴۰۴ق.
۳۲. مجلسی، محمدباقر، *ملاذ الأخبار فی فهم تهذیب الأخبار*، تصحیح رجایی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۶ق.
۳۳. مجلسی، محمدتقی، *روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*، تصحیح موسوی کرمانی، قم، کوشانپور، ۱۴۰۶ق.
۳۴. محمد بن محمد بن اشعث، *الجعفریات (الاشعثیات)*، تهران، مكتبة النینوا الحدیثة، بی تا.
۳۵. مغربی، نعمان بن محمد (ابن حیون)، *دعائم الإسلام*، تصحیح آصف فیضی، قم، مؤسسه آل البيت علیه السلام، دوم، ۱۳۸۵ق.
۳۶. نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، اول، ۱۳۶۵ش.
۳۷. نجفی، محمدحسن، *جواهر الكلام فی شرح شرایع الاسلام*، بیروت، دار احیاء

درنگی در ذکر «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» در تعقیب نمازها | ۱۵۷

التراث العربی، هفتم، ۱۴۰۴ق.

۳۸. نوری، حسین بن محمدتقی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، اول، ۱۴۰۸ق.

نرم افزارها:

۱. جامع الاحادیث (فرهنگ جامع روایات پیامبر و اهل بیت علیهم السلام)، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نسخه ۳، ۱۳۹۰ش.
۲. جامع فقه اهل بیت علیهم السلام (کتابخانه تخصصی فقه)، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نسخه ۲، ۱۳۸۸ش.
۳. تراجم و کتابشناسی، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نسخه ۳.

مدرسه شهیدین
بهشتی و قدوسی